

Osmanlı Bir Dünya İmparatorluğu muydu?

Dünya-sistemleri analisti Immanuel Wallerstein, “tarihsel sosyal bilim” olarak adlandırdığı, Braudel’in de kışkırtıcı; ama bir o kadar da sistematik bulduğu çabası ile sosyal bilim ve ona ilişkin tartışmalar dünyasının etkili ve bilinen ama ülkemizde pek de tartışılmayan isimlerinden birisidir.

Wallerstein’ın erken dönem çalışmalarının teorik temelleri sosyal bilimlere dayanıyordusa da özellikle 1970’lerde dünyada yaşanan gelişmelerle beraber modernleşmeci ve liberal tutumlara mesafe koymaya başladığı görülür. İşte bu noktada, bağımsız devlet ya da ulusal toplumu araştırmalarında kullanacağı birimler olmaktan çıkarmıştır. Ancak sosyal sistemlerde sosyal değişimlerden bahsedebileceğine karar vererek ne ulusal toplumun ne de bağımsız devletlerin birer sosyal sistem olmadığı kanaatine varmıştır. Onun için bir tek sosyal sistem vardır, o da dünya-sistemi.

“Bu, tabii ki çok ciddi oranda sadeleştirici idi. Birim içinde birim yerine, ortada sadece bir tür birim vardı. Bağımsız devletlerdeki değişiklikleri dünya sisteminin evrimi ve kendi içinde etkileşimlerinin sonucu şeklinde izah edebilirdim. Fakat aynı işlem aynı zamanda dev boyutlarda karmaşıklaştırıcı/zorlaştırıcıydı. Elimde bu birimin modern çağ içinde muhtemelen tek örneği vardı. Varsayalım ki haklıydım, yani kullanılması gereken doğru birim dünya sistemiydi ve bağımsız devletler bu tek sosyal sistem içinde diğerleri ile var olan bir tür örgütsel yapı idi; peki o zaman ben bunun tarihini yazmaktan başka bir şey yapabilir miydim?” (Wallerstein: 2010, 25)

Bu soru yaşanan dünyanın nasıl işlediğine bakmanın yanı sıra, bu dünya hakkında nasıl bu şekilde düşünmeye başlandığına da yeniden bakmanın önemine vurgu yapıyordu. Dünya-sistemleri analizi, hem modern dünya sisteminin mekanizmalarını hem de bilgi yapılarını ayrıntılarıyla tasvir etmek amacıyla disiplinler veyahut disiplinlerarası bir dil ile değil de bütüncül bir dünya tarihi vizyonu ve yöntemi olarak geliştirilmişti. “Çağdaş sosyal bilimlerin çoğu –bu maske arkasında gizli sosyal psikoloji oldukları zamanlar hariç- grupların ve örgütlenmelerin incelenmesine dönüşmüş durumdadır. Fakat bu çalışma sosyal sistemlerin incelenmesini içermektedir; grupların değil. Araştırmanın odağında bir sosyal sistem olduğunda, sosyal bilimler arasındaki klasik ayrımlar anlamını yitirir. Antropoloji, ekonomi, siyaset bilimi –ve tarih-, sosyal bilimler disiplininin belli bir liberal devlet anlayışı ve devletin sosyal düzeninin fonksiyonel ve coğrafi alt bölümlerde ilişki biçimleri üzerine oturtulmuş kısımlarından ibarettir. Eğer araştırmacının odağı örgütlenmeler ise sınırlı bir anlam taşırlar. Ama konu sosyal sistem ise hiçbir manaları yoktur. Burada çok disiplinli bir yöntem önermiyorum, aksine önerim tek disiplinli bir yaklaşımdır.” (2010, 29)

Dolayısıyla 1970’lerin başında yeni bir perspektif olarak doğan dünya sistemleri analizi, toplumsal gerçekliği anlamamızın önünde engel teşkil eden on dokuzuncu yüzyıldan kalma sosyal bilimlere de protesto ederek modern dünya sisteminin tarihini ve mekanizmalarını tarif etmek amacıyla bütüncül bir tarihsel sosyal bilim çağrısında bulundu. Standart analiz birimi olarak devletlerin yerine dünya-sistemlerini önermesi, toplumsal zamanların çokluğu üzerine ısrarla durarak “longue durée” olarak adlandırılan yapısal zamana vurgu yapması ve sosyal

bilim disiplinleri arasına örülmüş duvarları tek disiplinli bir yaklaşım ile yıkmaya çalışması bu protestonun ifadesidir.

Aslına bakılırsa Wallerstein'in dünya-sistemleri analizinde araştırma birimi olarak ulusal devletlerin yerine ikame ettiği dünya sistemi, ECLA (Latin Amerika Ülkeleri Ekonomik Komisyonu)'nın ve sonrasında geliştirilen "bağımlılık teorisi"nin merkez-çevre analizi ile Braudel'in "ekonomi dünya" kavramının birleşimiyle geliştirilerek modern dünya sistemine uyarlanmasıydı. "Öne sürülen tez şuydu: Modern dünya ekonomi, kapitalist bir dünya ekonomisiydi. Şimdiye kadar gördüğümüz ilk dünya ekonomi değildi bu; ama bu kadar uzun süre ayakta kalabilmiş ve gelişebilmiş ilk dünya ekonomiydi ve bunu, tam da bütünüyle kapitalist olmakla başarmıştı." (Wallerstein, 2011a: 41) Daha sonrasında bu analiz birimi Karl Polanyi'nin "karşılıklı, yeniden dağıtımcı ve mübadeleci" şeklinde adlandırdığı üç iktisadi örgütlenme biçimi mini sistemler, dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileri ile ilişkilendirilerek tarihsel sistemler olarak formüle edildi.

Buna göre tarihsel sistemler üç ayrı dönem içerisinde tanımlanıyordu. Bunlardan ilki Milattan Önce 8000 ya da 10000 öncesi, hakkında çok şey bilmediğimiz, miadını doldurmuş ama çoğunlukla küçük kabile toplulukları şeklinde örgütlü mini sistemlerin hâkim olduğu dönemdi. Milattan Önce 10000 civarından Milattan Sonra 1500'lere değin ise çok sayıda dünya sisteminin bir arada var olduğu fakat dünya imparatorluğu formunun, dünya ekonomisi formundan güçlü olduğu ve diğer tarihsel sistemleri soğurduğu ikinci dönem yaşandı. (Wallerstein, 2013: 234,235) 5000 yılı aşkın bir süre dünya sahnesinin değişmez dekorları olarak adlandırılan dünya imparatorlukları, "Çin, Moğol, Osmanlı İmparatorlukları gibi artı-değerin "mülk sahibinin merkeze alternatif bir siyasal yönetsel güç oluşturmaya engel olacak" şeklinde yönetici otorite tarafından yeniden bölüştürüldüğü" politik yapıların ağır bastığı merkeziyetçi örgütlenmelerdi. (Umruk, 2013: 32) Milattan Sonra 1500 dolaylarında başlayan ve bugüne kadar devam eden dönem ise kapitalist dünya ekonomisinin hâkim olduğu dönemdir. Sonsuz sermaye birikimine dayalı tarihsel ve toplumsal bir sistem olan kapitalizmin –dünyanın diğer bölgelerinin aksine- Batı Avrupa'da kendine yaşam alanı bulmasında, aynı dönemde etkili olan dört önemli çöküş söz konusu olmuştur: Dünya imparatorluğunun gevşek bir versiyonu olarak tanımlanan feodalitenin kurumları olan senyörlerin, devletlerin, Kilise'nin ve Moğolların çöküşü. Eğer ki Moğolların çöküşü aynı zamana denk gelmeseydi, diğer üç çöküşün gerçekleşmesi neticesinde Avrupa bir dış güç ile ele geçirilebilecek ve kapitalizme geçiş olanağı ortadan kalkacaktı. Fakat böyle olmadı, Moğolların çöküşü ile dünya ticaret sistemi geçici olarak çöktü, onu oluşturan sektörler zayıfladı ve dolayısıyla bu özel anda herhangi bir güç Batı Avrupa'yı ele geçiremedi. Böylece koruyucu antikapitalist kapılar açıldı ve kapitalizm hepimizin zararına bu kapılardan içeri girme fırsatı buldu. (Wallerstein, 2003: 530)

Wallerstein, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimini Braudel'in yaşanmış olayların gerisinde yatan uzun dönem tarihsel yapılara öncelik veren tarih yazımı yaklaşımı "la longue durée" ile Marksizm'i yeniden yorumlayarak düşüncesinin merkezine oturtmuştu. Diğer tarihsel sistemler (mini sistemler ve dünya imparatorlukları) her ne kadar belirli dönemler içerisinde tanımlanmış olsa da dünya sistemleri analizince ele alınıp incelenmesi ancak kapitalist dünya ekonomisi ile ilgileşimi çerçevesinde olmuştur. Kapitalizmin gelişmesine elverişli bir siyasal ve toplumsal yapı arz etmeyen, dış alan olarak konumlandırılan ve dünya

imparatorlukları olarak adlandırılan bölgelerin kapitalist dünya ekonomisine dahil edilmesi ise on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşmiştir. “1750 yılı civarında, (...) Hindistan alt kıtası, Osmanlı İmparatorluğu (ya da en azından Rumeli, Anadolu, Suriye ve Mısır), Rusya (en azından Avrupa kısmı) ve Batı Afrika (en azından daha kıyıda kalan bölgeleri) kapitalist dünya ekonomisinin süre gelen bağlantılı üretim süreçleri dizisine (sözde iş bölümüne) katıldı. Bu katılım süreci 1850’de (Batı Afrika’da belki biraz daha geç) tamamlandı.” (Wallerstein, 2011b: 151) Ayrıca Wallerstein bu katılımı dış alanların üretim süreçlerinde etkili olan üç ana değişiklik üzerinden okur: Yeni bir ithalat-ihracat modelinin geliştirilmesi; bu bölgelerde daha büyük ekonomik girişimlerin ya da ekonomik karar alma mekanizmalarının oluşturulması ve yeni iş gücünün yaratılması.

Dünya sistemleri analizi, dünya tarihini her ne kadar kapitalizm odaklı inceleyen bir model olsa da tarihsel sistemlere “insan doğar, büyür, ölür” metaforundan hareketle yaklaşmıştır. Bu modele göre tarih, kronolojik/çizgisel bir şekilde değil de biçimsel açıdan doğru bir metafor ve eş zamanlılıkla art zamanlılığı aynı anda işleyen sistemik-tarihsel bir kronozofik zaman olgusuyla tasarımılanır ve çoğunlukla da kapitalizm merkezli bir şekilde okunur. (Umrük, 2013: 208)

Kuşkusuz bu model, “belirli bir zaman ve mekânda nispeten belli sınırlar içinde mevcut olmuş belirli bir tarihsel görüngünün (Osmanlı İmparatorluğu) toplumsal gerçekliğinin incelenmesi anlamında Osmanlı tarih çalışmalarını da etkilemiştir. (Wallerstein, 1995: 55) Osmanlı’nın bir dünya imparatorluğu olarak Batı dünyasıyla girdiği ilişkiyi ve kapitalist dünya ekonomisine eklenme sürecini konu edinen Reşat Kasaba gibi Huricihan İslamoğlu da Osmanlı İmparatorluğu’nun yansız bir analizini gerçekleştirmenin yolu olarak Wallerstein’ın dünya sistemleri perspektifini elverişli bulmaktadır. Bölgeler arası farklı gelişmeleri ve eşitsizliği kavramak açısından dünya sistemleri analizi oryantalistlerin veya geleneksel yaklaşımların aksine yeni ve kuşkusuz daha kapsayıcı bir anlayış sunmaktadır. Ancak dikkat edildiğinde bu model, ekonomiyi gelişmenin tek faktörü olarak sunarak tarihi kapitalizm merkezli okumaktan kendini kurtaramamaktadır. Aynı minvalde dünya imparatorluklarını, aralarındaki farklılıkları kısmi bir şekilde dile getirerek kapitalist dünya ekonomisinin genişleme sürecinde tanımlamakta ve tarihlerini bu ilişki içerisinde ele alarak, bunun dışında kalan tarihleri ile ilgilenmemektedir. Kapitalizm öncesi ve kapitalizm dışında kalan yapıları dünya imparatorluğu olarak ele almak, “Osmanlı’dan Çin’e, Hind’den Japonya’ya kadar farklı dönemlerde farklı özellikler taşıyan birçok farklı medeniyet olgusunu çok genel bir kategori içinde toplama çabası, aslında bu olguların süreklilik ve tutarlılık arz eden unsurlarını gözardı eden aşırı genellemeci bir tavrı beraberinde getirmiştir.” (Davutoğlu, 1999: 26)

DAVUTOĞLU, Ahmet (1999). Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı. Divan, 7, s.1-63.

UMRUK Okan (2013), İki Dünya-Sistemi, Ankara: İmge Kitabevi

WALLERSTEIN, Immanuel (1995). Halil İnalçık ve Osmanlı Çalışmalarının Geleceği. (Der. M. Özel) Tarih Risaleleri (Çev. M. Özel). İstanbul: İz Yayıncılık.

WALLERSTEIN, Immanuel (2003). Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya-Sistemi Kavramı Bir Eleştiri. (Der. Frank, & Gills) Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı? (Çev. E. Soğancılar) içinde. Ankara: İmge Kitabevi.

WALLERSTEIN, Immanuel (2010). Modern Dünya-Sistemi Cilt I: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarıncılık.

WALLERSTEIN, Immanuel (2011a). Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş (Çev. E. Abadođlu & N. Ersoy). İstanbul: bgst Yayınları.

WALLERSTEIN, Immanuel (2011b). Modern Dünya-Sistemi Cilt III, Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840 (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarıncılık.

WALLERSTEIN, Immanuel (2013). Sosyal Bilimleri Düşünmemek -On Dokuzuncu Yüzyıl Paradigmasının Sınırları- (Çev. T. Doğan). İstanbul: İstanbul: bgst Yayınları.

Haydar Barış Aybakır, "Osmanlı Bir Dünya İmparatorluğu muydu?"

<https://www.fikirtepedi.com/tarih/osmanli-bir-dunya-imparatorlugu-muydu/> (Yayın

Tarihi: 30 Eylül 2024).